

ÎN LEGĂTURĂ CU UNELE TEGULE ȘTAMPILATE DESCOPERITE LA IZVOARELE (JUD. CONSTANȚA)

M. IRIMIA

În muzeul școlar¹ din satul Canlia (com. Lipnița) se află două țigle ștampilate² descoperite în zona cetății romano-bizantine de la Izvoarele (fostă Pirjoaia, com. Lipnița — punctul Cala Gherghi sau „Valea cu tei“), identificată de unii cercetători cu Sucidava din Scythia Minor³. Cele două piese au fost amintite recent fără o discuție corespunzătoare într-o notă a unui articol cu o altă temă⁴. Considerăm util să revenim mai pe larg asupra lor în articolul de față, prezentînd și ilustrația adecvată.

Facem cunoscute, cu acest prilej, alte trei piese descoperite tot în zona cetății romano-bizantine de la Izvoarele și ale căror legende se leagă, prin conținut, de problemele ridicate de tegulele amintite ante-

¹ Realizat mai ales prin strădania deosebită a prof. V. Coman.

² Acestea au fost remarcate cu ocazia unei vizite efectuate la muzeul școlar în anul 1980, împreună cu P. Diaconu, căruia îi exprimăm și pe această cale întreaga noastră grațitudine pentru permisiunea de a ne ocupa de ele.

³ P. Polonic, în *Natura*, 24, 1935, p. 19 și harta de la p. 21; P. Diaconu, *BOR*, 51, 1964, 5—6, p. 546; idem, *Pontica*, 4, 1971, p. 311—318; P. Diaconu, N. Anghelescu, *Rev. Muz.*, 5, 1968, 4, p. 351; A. Aricescu, *Dacia*, NS, 14, 1970, p. 297—309; idem, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, passim; alte descoperiri importante din zona aceleiași stațiuni arheologice la V. Culică, *Dacia*, NS, 9, 1965, p. 419—425; idem, *SCIV*, 18, 1967, 4, p. 677—685; idem, *Pontica*, 2, 1969, p. 355—378; idem, *Pontica*, 4, 1971, p. 311—318; idem, *Pontica*, 5, 1972, p. 267—300; idem, *Pontica*, 8, 1975, p. 215—262; idem, *Pontica*, 9, 1976, p. 115—133; idem, *Pontica*, 12, 1979, p. 145—149; Crișan Mușețeanu, *Pontica*, 15, 1982, p. 259—261 etc.

⁴ M. Irimia, *Pontica*, 14, 1981, p. 111, n. 107 și fig. 15/12, 13, cu unele imperfecțiuni.

rior. Cea dintii, o cărămidă șampilată, a fost descoperită în anul 1982⁵. Altele două au fost descoperite în luna iulie 1983 în punctul „La tablă“, aflat la aproximativ 200 m în aval de cetatea romano-bizantină⁶.

*
* *
*

1. Fragment de țiglă șampilată cu dimensiunile actuale de 10,4 cm (lungime), 9,5 (lățime) și 2 cm (grosimea inițială) — fig. 1/1 ; 3/1. Dimensiunile păstrate ale șampilei : 8 × 3,5 cm ; înălțimea literelor : 2,1 cm (fig. 1/1). Legenda : [LĒG (IONIS)] XI PONT (ICAE) ; N și T în ligatură. Pastă fină, roșie-maronie, densă, fără ingrediente, caracteristică din punct de vedere al compoziției pentru cea mai mare parte a materialului ceramic confecționat în zona dunăreană, între Durostorum și Axiopolis. Pe suprafața exterioară, pe care este aplicată șampilă, țigla prezintă pete negre-cenușii datorate arderii secundare.

2. Fragment de cărămidă șampilată cu dimensiunile actuale de 15,5 cm (lungime), 12 cm (lățime) și 7,5 cm (grosimea inițială) — fig. 1/4 ; 3/2. Dimensiunile actuale ale șampilei : 8,7 × 3,6 cm ; înălțimea literelor : 2,2 cm (fig. 1/4). Pastă fină roșie-cărămizie, fără ingrediente, caracteristică de asemenea, din punct de vedere al compoziției, materialului de construcție confecționat în această zonă a Dobrogei. Pe suprafața netedă și pe șampilă prezintă urme de mortar ; pe cea grunzuroasă are o depunere verzuie, datorată rămânerii ei o vreme în apa Dunării. Legenda : [LEG (ionis) XI] PONT (ICAE) ; N retrograd ; N și T în legătură ; literele sînt în relief, dar parțial corodate.

3. Fragment de cărămidă șampilată cu dimensiunile actuale de 15,5 × 14,5 × 5 cm (gr. inițială) (fig. 2/2 ; 3/5). Pastă fină, cărămizie, fără ingrediente, caracteristică materialului de construcție confecționat în zonă. Pe suprafața grunzuroasă prezintă urme de mortar. Pe cea netedă se mai păstrează un fragment de șampilă cu legenda : [LE] G (IONIS) [XI] ?

*
* *
*

Se consideră în general că legiunea a XI-a Claudia a fost adusă de împăratul Traian la Durostorum la începutul sec. II e.n., după războa-

⁵ Cu ocazia unei periegeze întreprinse în anul 1982 de către colegii Costel Chiriac și Oct. Bounegru, cărora le mulțumim și cu acest prilej pentru bunăvoința cu care ne-au cedat-o spre publicare. Piesa se afla pe malul Dunării, în zona erodată permanent de apele fluviului, de unde de-a lungul anilor s-au adunat numeroase materiale arheologice importante.

⁶ Cu ocazia unei periegeze efectuate împreună cu N. Conovici (București), I. Munteanu și V. Oprea (Fetești). Piesele se aflau pe malul fluviului, într-o zonă în care au mai apărut și alte materiale romano-bizantine, precum și ceramica getică din sec. III—I î.e.n., deoarece în imediata apropiere se găsește cetatea getică de la Izvoarele. Exprimăm calde mulțumiri celor trei colegi pentru permisiunea de a ne ocupa de piesele în cauză.

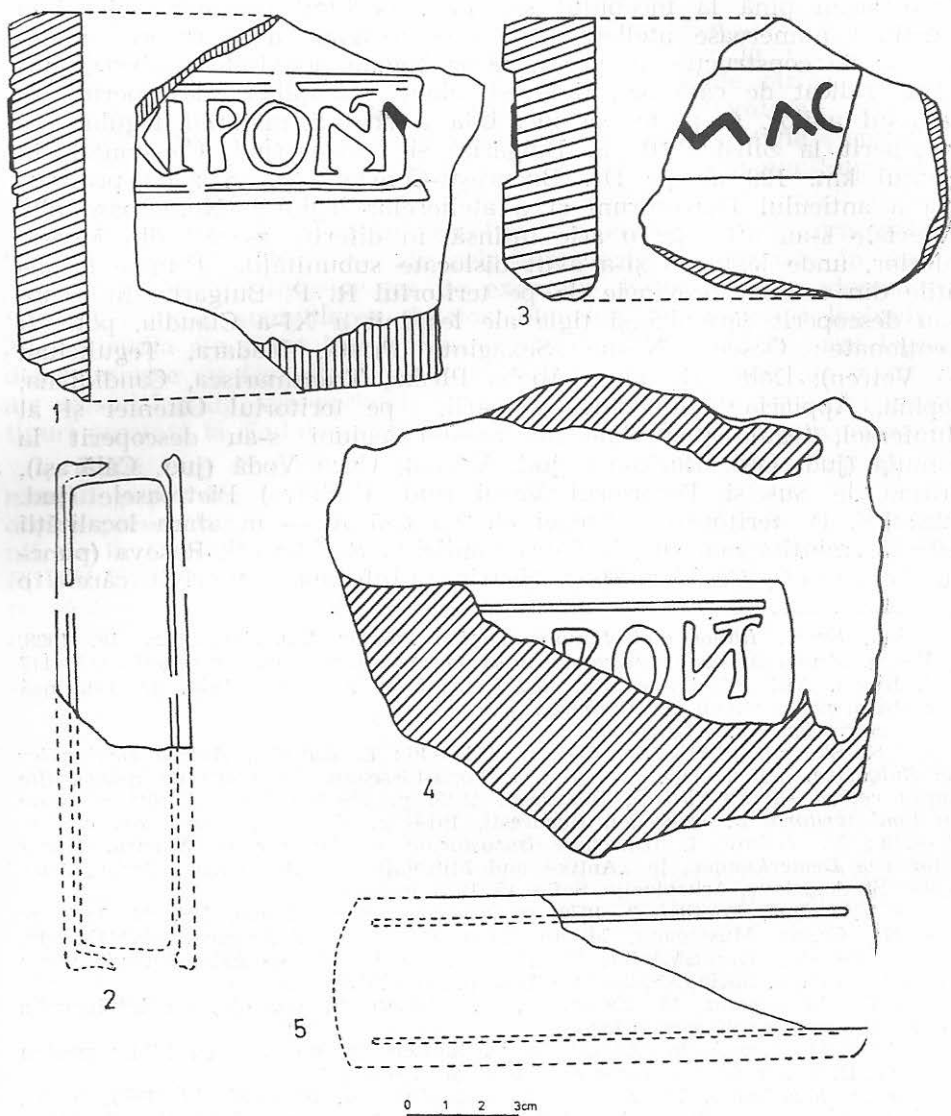

Fig. 1: 1, 3 — țigle ștampilate de la Izvoarele, aflate în muzeul școlar din Canlia; 2 — cartușul ștampilei exemplarului nr. 1; 4 — cărămidă ștampilată de la Izvoarele, descoperită în 1982; 5 — cartușul ștampilei.

iele daco-romane, odată cu legiunea a V-a Macedonica la Troesmis⁷. Izvoarele atestă staționarea legiunii a XI-a Claudia în lagărul de la Durostorum până la începutul sec IV⁸. Legiunii cantonate aici i-au aparținut numeroase ateliere pentru confecționarea și arderea materialelor de construcție, despre a căror bogată activitate probează numărul ridicat de cărămizi, țigle și olane ștampilate descoperite în decursul anilor. O parte considerabilă a acestui material tegular s-a descoperit la Silistra (R. P. Bulgaria) și Ostrov (jud. Constanța), în dreptul km. 129 de pe DN București-Constanța¹⁰, în zona propriuzisă a anticului Durostorum și a atelierelor legiunii. Numeroase alte materiale s-au aflat pe o arie întinsă, în diferite așezări din Moesia Inferior, unde legiunea și-a avut dislocate subunitățile. Printre localitățile din această provincie de pe teritoriul R. P. Bulgaria, în care s-au descoperit cărămizi și țigle ale legiunii a XI-a Claudia, pot fi menționate: Oescus, Novae, Sexaginta Prista, Madara, Tegulicium (= Vetren), Dolno Rjahovo, Aboba Pliska, Transmarisca, Candidiana, Popina, Appiaria¹¹. În stînga Dunării, pe teritoriul Olteniei și al Munteniei, tegule ștampilate ale acestei legiuni s-au descoperit la Romuța (jud. Olt), Buridava (jud. Vilcea), Cuza Vodă (jud. Călărași), Drajna de Sus și Tîrgușorul Vechi (jud. Prahova) Pietroasele (jud. Buzău)¹². Pe teritoriul Dobrogei ele au apărut — în afara localității Ostrov, amintită mai sus, la Gura Canliei¹³, Sacidava¹⁴, Rasova (punctul Pescărie)¹⁵, Capidava¹⁶ și Histria¹⁷. Informația potrivit căreia o

⁷ R. Syme, *Rhine and Danube Legions under Domitian*, JRS, 18, 1928, p. 41—55. Prima atestare epigrafică a sa la Durostorum este din anii 115—117 (I. I. Rüssu, AISC, 2, 1933—1935, p. 217, nr. 5 = Ann. Ép., 1936, nr. 14), însă prezența sa este probabil mai timpurie.

⁸ *Not. Dign. Or.*, XL, 33—35.

⁹ K. Škorpič, IRAIK, 10, 1905, p. 444—446; E. Kalinka, *Antike Denkmäler aus Bulgarien*, Wien, 1906, nr. 457; G. Popa-Lisseanu, *Încercare de monografie asupra cetății Dîrstor-Silistra*, București, 1913, p. 48—49; idem, *Cetăți și orașe din noul teritoriu al Dobrogei*, București, 1914, p. 57; I. I. Rüssu, *op. cit.*, p. 210—219; V. Velkov, I. Irmscher, *Durostorum — Drăstăr — Silistra. Kurze historische Bemerkungen*, în „Antike und Mittelalter in Bulgarien“, Berlin, 1960, p. 214; St. Angelova, *Arheologia*, Sofia, 15, 1973, p. 83—93.

¹⁰ V. Culică, *Pontica*, 3, 1970, p. 365—377; idem, *Dacia*, NS, 22, 1978, p. 225—237; Crișan Mușeteanu, Mihail Zahariade, Dan Elefterescu, SMMIM, 12, 1979, p. 164—185 (I); SMMIM, 13, 1980, p. 85—105 (II — catalogul pieselor); Crișan Mușeteanu, *Dacia*, NS, 29, 1985, 1—2, p. 147—151.

¹¹ Cr. Mușeteanu, M. Zahariade, D. Elefterescu, *op. cit.*, cu bibliografia și o discuție mai amplă asupra lor.

¹² Cr. Mușeteanu, M. Zahariade, D. Elefterescu, *op. cit.*, cu bibl.; pentru *Buridava*, D. Tudor, *Oltenia romană*⁴, București, 1978, p. 101.

¹³ Cr. Mușeteanu, M. Zahariade, D. Elefterescu, SMMIM, 13, 1980, p. 93, nr. 65; M. Irimia, *Pontica*, 14, 1981, p. 111—114; idem, *Materiale*, A XV-a sesiune anuală de rapoarte, Brașov, 1981 (București, 1983), p. 167.

¹⁴ C. Scorpan, *Limes Scythiae. Topographical and Stratigraphical Research on the Late Roman Fortifications on The Lower Danube*, BAR, 88, 1980, p. 209—210 și fig. 12, 13. Informații suplimentare Tr. Ciante.

¹⁵ Informație Tr. Ciante, căruia îi mulțumim și cu această ocazie.

¹⁶ Grigore Florescu, *Capidava*, I, București, 1958, p. 15 și nota 1; N. Che-luță-Georgescu, săpătură 1985, mai multe exemplare.

¹⁷ A. Suceveanu, RRH, 20, 1981, 4, p. 610 și fig. 1.

cărămidă ștampilată aparținând acestei legiunii ar fi apărut și la Callatis s-a dovedit falsă¹⁸.

Material tegular ștampilat aparținând legiunii a XI-a Claudia a apărut și în unele orașe din nordul Mării Negre — la Tyras, Olbia, Chersones, Charax¹⁹, localități aflate într-o formă de strinsă dependență, dacă nu chiar incluse Moesiei Inferior²⁰. Dintr-o perioadă anterioară aducerii legiunii la Durostorum, cărămizi și țigle ștampilate de diferite tipuri și variante s-au descoperit în Germania Superior²¹ și în Pannonia Superior²².

Din analiza materialului recoltat s-a constatat că, spre deosebire de tegulele ștampilate ale celorlalte legiuni cantonate în epoca romană în Moesia Inferior (ca de exemplu Legio V Macedonica și Legio I Italica), ștampilarea țiglelor, olanelor și cărmezilor legiunii a XI-a Claudia s-a făcut într-o mare varietate de tipuri. Pe baza legendelor înscrise au fost diferențiate, relativ recent, 12 tipuri de ștampile ale acestei legiuni, din perioada staționării ei în Moesia Inferior; multe tipuri prezintă la rîndul lor între 2 și 8 variante, uneori și subvariante²³.

După cum se poate constata, pe țigla de la Izvoarele, aflată în muzeul școlii din Canlia, nu apare patronimul CLAUDIA, sub una dintre prescurtările C sau CL, întîlnite frecvent pe ștampilele legiunii de la Durostorum. Precizăm că nu apare nici apelativul P(IA) F(IDELIS), întîlnit relativ frecvent pe alte tegule. De asemenea nici pe cărămida ștampilată descoperită în 1982 (fig. 1/4) nu par să fi fost înregistrate patronimul legiunii sau apelativul. Dacă ținem seama de lungimea ștampilelor întregi de acest tip, care nu depășește în general 13—13,5 cm, precum și de spațiul rezervat literelor păstrate și intervalelor dintre ele, constatăm că nu puteau fi înscrise în plus decît aproximativ șase litere, ceea ce ar conduce spre întregirea propusă: [LEG (IONIS) XI] PONT (ICAE).

Al treilea exemplar (fig. 2/2; 3/5) este mult prea fragmentar pentru a ne putea referi mai amănunțit la el.

Din Moesia Inferior sînt cunoscute două tipuri de ștampile care au legenda abreviată²⁴, fără patronim și apelativ, dar ambele sînt

¹⁸ Cf. A. Rădulescu, Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 1972 (București-Köln-Wien, 1974), p. 127; A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, p. 38. De la Callatis provine o cărămidă care poartă ștampila legiunii a V-a Macedonica (inv. 1476); informații suplimentare N. Chelută-Georgescu, căruia îi mulțumim și cu acest prilej.

¹⁹ Cr. Mușețeanu, M. Zahariade, D. Elefterescu, *op. cit.*, cu bibl.

²⁰ T. D. Zlatkovskaia, *Mezja v I—II vekah n.e.*, Moscova, 1951, p. 4.

²¹ CIL, XIII, 6, p. 35—38.

²² J. Szilágyi, *Inscriptiones Tegularum Pannonicarum*, Diss. Pann., 2, Budapesta, 1, 1933, pl. XIV, 1—4.

²³ Cr. Mușețeanu, M. Zahariade, D. Elefterescu, *op. cit.* Se pare că ulterior au apărut și alte tipuri de ștampile care aparțin aceleiași legiuni (ca de exemplu la Pietroasele; cf. Cr. Mușețeanu, M. Zahariade, D. Elefterescu, SMMIM, 12, 1979, p. 173, nota 51).

²⁴ Cr. Mușețeanu, M. Zahariade, D. Elefterescu, SMMIM, 12, 1979, p. 172, tipurile K, L.

total deosebite de exemplarele în discuție. După cum s-a arătat²⁵, abrevierea legendei sub forma LEG (ionis) XI, care se întâlnește uneori pe materialul tegular descoperit în regiunile în care unitatea fusese cantonată înaintea aducerii ei la Dunărea de Jos, aparține sec. I e.n., fiind anterioară primirii patronimului cunoscut — CLAUDIA. Dar cărămizile și țiglele cu legenda abreviată, descoperite pînă acum doar la Durostorum și Sexaginta Prista, căreia i se adaugă și piesele de la Izvoarele (deosebite de exemplarele din primele două localități), nu pot fi legate de prescurtarea din sec. I e.n., deoarece în momentul venirii legiunii în Moesia Inferior ea căpătase de mult patronimul *Claudia* și își modificase sistemul de ștampilare. Această situație face dificilă încercarea de precizare a cronologiei tipurilor de ștampile cu legenda abreviată, descoperite pînă acum la Dunărea de Jos (tipurile K și L), ca și a pieselor în discuție de la Izvoarele. Pentru înțelegerea semnificației apelativului nou descoperit ca și a intervalului cronologic căruia i-ar putea aparține piesele ștampilate, vom încerca să utilizăm alte elemente.

S-a sugerat posibilitatea ca prescurtarea CPF (*Claudiae Piae Fidelis*) să corespundă perioadei cuprinse între data primirii apelativului, în timpul împăratului Claudius (41—54) și sfârșitul domniei lui Traian (98—117). După Traian s-ar fi utilizat prescurtarea CLPF (în care patronimul era prescurtat CL)²⁶. Este sigur că în timpul lui Hadrianus (117—136) și Antoninus Pius (136—161), pe inscripții apare foarte des prescurtarea CLPF²⁷. Acest tip s-ar fi menținut din deceniul al III-lea al secolului II e.n., pînă la mijlocul, eventual și în primele decenii ale celei de-a doua jumătăți a aceluiași secol, cînd se generalizează ștampilele cu patronimul prescurtat CL (*audiae*), fără apelativul P (*iae*) F (*idelis*). Tegulele legiunii de la Durostorum, cu abrevierea CL (*audiae*), fără apelativ, intră în circulație la mijlocul sau în primele decenii ale celei de a doua jumătăți a secolului II e.n. și se mențin pînă în sec. III, fiind contemporane cu materialul legiunii a VII-a Claudia de la Viminacium²⁸. Numărul mare de exemplare de acest tip (cu patronim, dar fără apelativul P (*iae*) F (*idelis*), cu variantele și subvariantele sale, de care se apropie într-o anumită măsură piesele de la Izvoarele, sugerează pe de o parte persistența cronologică relativ îndelungată a acestui tip, iar pe de alta, largă activitate a atelierelor tegulare ale legiunii în perioada dată.

Țigla aflată în muzeul din Canlia are cartușul dreptunghiular cu chenar dublu, terminat la capătul din dreapta în *tabula ansata* (fig. 1/2); literele sînt late, verticale, bine executate. Ștampila a fost astfel imprimată încît literele, cele două nervuri (inferioară și superioară) care încadrează legenda și *tabula ansata* apar rezervate în pozitiv, la ni-

²⁵ Ibidem, p. 172 și nota 48.

²⁶ E. Ritterling, RE, XII, 1925, col. 1702.

²⁷ Cr. Mușeteanu, M. Zahariade, D. Elefterescu, *op. cit.*, p. 167 și nota 16.

²⁸ E. Ritterling, *op. cit.*, col. 1628; V. Culică, Dacia, NS, 22, 1978, p. 229, datează tipul în sec. II și la începutul sec. III.

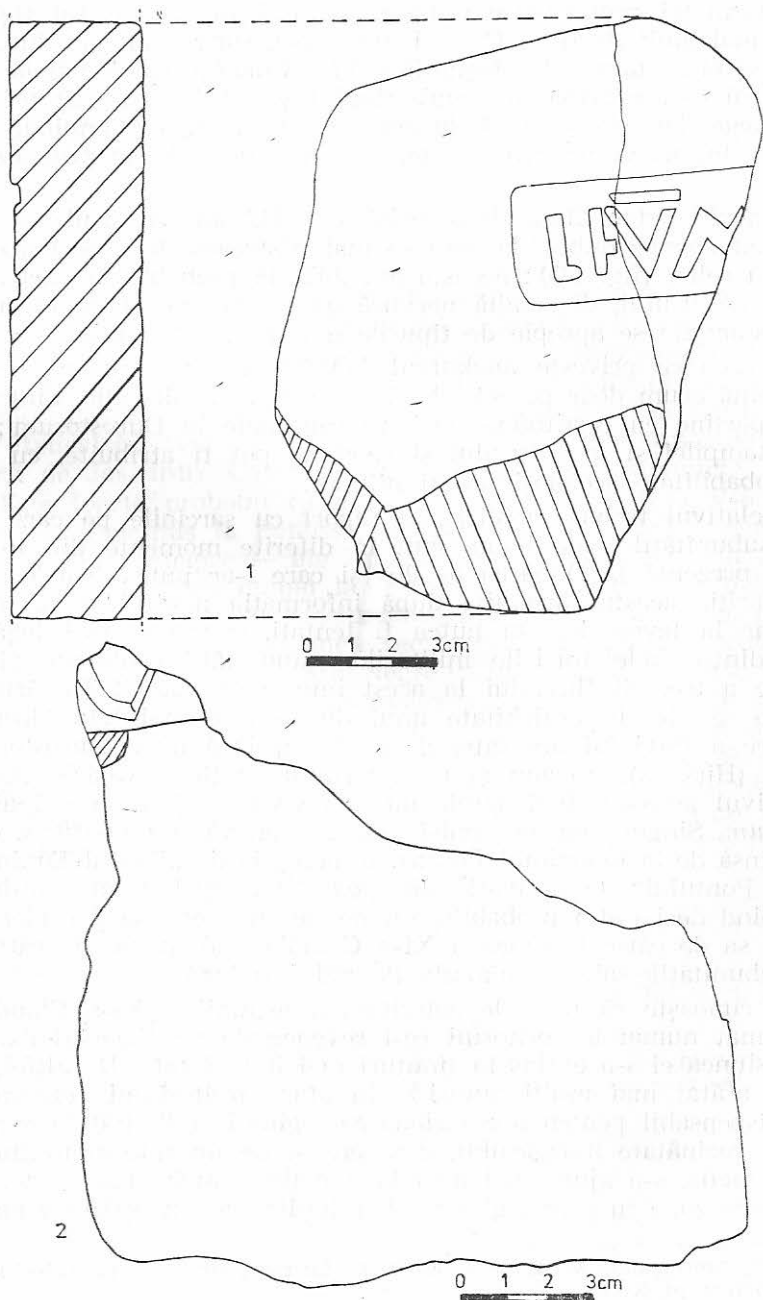

Fig. 2: 1 — fiğlă cu ștampila legiunii V Macedonica descoperită în 1983; 2 — cărămidă fragmentară ștampilată, descoperită în 1983.

velul suprafeței propriu-zise a țiglei. Prin forma cartușului țigla se apropie mai mult de tipul C, varianta a 2-a, subvarianta a, după tipologia recentă a ștampilelor legiunii a XI-a Claudia. După tabula ansată exemplarul se aseamănă mai mult tipului γ 6³⁰. Totuși, atît prin conținutul legendei, cît și după forma cartușului țigla ștampilată de la Izvoarele formează un tip aparte, deosebit de cele identificate pînă acum.

Cărămida ștampilată descoperită în 1982 are cartușul dreptunghiular cu chenar dublu, la care se mai păstrează doar nervura superioară, în relief (fig. 1/5); aceasta era dublată probabil, la partea inferioară a cartușului, de o altă nervură asemănătoare. După forma cartușului ștampila se apropie de tipurile α 2, β 1, β 2 sau $\alpha + \gamma$ ³¹.

În ceea ce privește apelativul PONTICA, observăm că acesta a apărut pînă acum doar pe cele două piese luate în discuție, dintre care prima aparține cu certitudine legiunii cantonate la Durostorum; după forma ștampilei și a cartușului și celelalte pot fi atribuite, cu foarte mare probabilitate, aceleiași unități militare.

Apelativul trebuie analizat în raport cu sarcinile pe care legiunea și subunitățile sale le-au avut în diferite momente din îndelungata lor prezență la Dunărea de Jos și care l-ar putea justifica. Dată fiind apariția acestui apelativ, după informația noastră, pînă în prezent doar la Izvoarele, am putea fi tentați, eventual, să-l legăm de vreuna dintre îndeletnicirile militarilor subunității cantonate aici, de asigurare a trecerii fluviului la acest important vad al Dunării. La Izvoarele se afla în antichitate unul dintre cele mai bune locuri de traversare a fluviului din întreaga zonă cuprinsă între Durostorum și Carsium (Hîrșova), precum și o importantă stație navală³². Dar, din substantivul *pons-tis* dicționarele nu dau vreun adjectiv de tipul *ponticus a, um*. Singura formă admisă este într-adevăr un *Ponticus, a, um*, derivat însă de la toponimul *Pontus*, în accepția de „Pontul Euxin“, sau „ținutul Pontului“. O derivație din *pons-tis* a apelativului întîlnit pe tegule fiind deci puțin probabilă, nu ne rămîne decît să considerăm că folosirea sa de către legiunea a XI-a Claudia, sau numai de către una dintre subunitățile sale, are o motivație mai complexă.

Se cunoaște că raza de activitate a legiunii a XI-a Claudia nu s-a rezumat numai la teritoriul ce-i revenea de pe *limes*-ul danubian și că misiunea ei s-a extins în ținuturi mai îndepărtate. De altfel, după cum au arătat mai mulți autori³³, în afara teritoriului rezervat inițial, indispensabil pentru aprovizionarea legiunii și limitat la zona din imediata vecinătate a lagărului, care era și de un interes militar mai restrîns, tactic, s-a ajuns mai apoi la o noțiune mai largă de teritoriu, ce cuprinde zona în care legiunea și unitățile sale îndeplineau anumite

²⁰ Cr. Mușțețeanu, M. Zahariade, D. Elefterescu, *op. cit.*, p. 167—168.

³⁰ *Ibidem*, pl. X.

³¹ *Idem*.

³² P. Diaconu, *Pontica* 4, 1971, p. 311—318.

³³ Em. Doruțiu-Boilă, *SCIV*, 23, 1972, 1, p. 48—49, cu bibli.

funcții complexe, strategice, precum și de administrare, gospodărire, exploatare a regiunii în cauză.

Descoperirile epigrafice atestă prezența mai multor militari activi, poate chiar a unui detașament al legiunii a XI-a Claudia la Tropaeum Traiani³⁴. Inscripțiile menționează prezența unor militari ai acestei legiunii la Slava Rusă (Ibida sau Libida)³⁵, Rîmnic (Vicus V.)³⁶, precum și în orașele litorale Histria³⁷ și Tomis³⁸. În aceste două localități vest-pontice inscripțiile înregistrează și veterani ai legiunii a XI-a Claudia, lucru firesc dacă avem în vedere dezvoltarea deosebită a orașelor respective, fenomen care a atras mulți veterani și din alte unități militare. La Isaccea (Noviodunum) s-a descoperit o inscripție funerară pusă de un veteran al aceleiași legiuni³⁹. Sub autoritatea legiunii de la Durostorum s-a aflat o mare parte a Dobrogei, mai ales cea de sud-vest și sud-est, pînă spre litoral⁴⁰. Legiunile din castrul de la Troesmis (inițial a V-a Macedonica, iar după plecarea acesteia legiunea I Italica) au avut în grija lor „teritoriul militar situat de-a lungul Dunării de Jos, între Capidava și, cel puțin, Noviodunum”⁴¹.

Este foarte probabil ca după transferul legiunii a V-a Macedonica de la Troesmis la Potaissa, în Dacia, în anul 167⁴², sarcinile — mai ales cele strategice — ale legiunii a XI-a Claudia să nu fost limitate, pentru o vreme, numai la teritoriul ce-i revenea inițial. Obligațiile sale par să fi sporit considerabil, ajungînd la un moment dat ca legiunea să aibă în grijă și unele sectoare din centrul și nordul Dobrogei, sau chiar din nordul Mării Negre⁴³. În această perioadă, cînd sarcinile legiunii au devenit mai complexe, înglobînd cel puțin și pe cele ale litoralului vest-pontic, după cum o dovedesc monumentele epigrafice de la Tomis și Histria, ea și-a putut cîștiga apelativul menționat pe tegule. Revenindu-i probabil, pentru o anumită perioadă, misiunea principală de asigurare a apărării întregii jumătăți de sud-est a Dobrogei, ea putea să se numească cu îndreptățită justificare PONTICA.

³⁴ CIL, III, 14214¹; CIL, III, 7483 (inscripția descoperită la Pietreni); CIL, III, 14214⁶ (cf. Em. Popescu, StCl, 6, 1964, p.192—196); CIL, III, 13736; cf. A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, p. 38.

³⁵ A. Aricescu, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 531—534.

³⁶ V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, ARMSI, s. 2, t. 35, 1913, p. 523.

³⁷ Idem, *Histria*, IV, ARMSI, s. 2, t. 38, 1916, p. 665—666.

³⁸ CIL, III, 771; P. Nicorescu, *Monumente nouă din teritoriul orașului Tomi*, BCMI, IX, 34, 1916, p. 73, n. 1 (piesă găsită la Lazu); cf. Al. Suceveanu, BRH, 13, 1974, 2, p. 223—224.

³⁹ D. Tudor, SCȘI, 4, 1953, 1—2, p. 470; A. Aricescu, *op. cit.*, p. 40. Desigur prezența unui veteran într-o anumită așezare are o semnificație diferită de aceea a unui militar activ.

⁴⁰ A. Aricescu, *op. cit.*, p. 37—38.

⁴¹ Em. Doruțiu-Boilă, SCIV, 21, 1972, 1, p. 60. Un document epigrafic descoperit ulterior la Sacidava, precum și mai multe tegule ștampilate apărute recent la Rasova (punctul „Pescărie”) arată că teritoriul supravegheat de legiunea a V-a Macedonica se întindea, poate într-o anumită perioadă, și mai la sud, înglobînd cel puțin aceste două puncte (vezi mai jos).

⁴² R. Vulpe, DID, II, 1968, p. 154.

⁴³ *Supra*, nota 19.

Desigur, apelativul în discuție, care pare să desemneze o arie deosebit de întinsă, însă vag conturată, ne apare oarecum neobișnuit în această zonă. Îl întâlnim, totuși, pe o bază de statuie de la Oescus, dedicată lui Iulius Capito : „...*buleutaq civitatis Ponticae Tomitanorum*“⁴⁴, în care el este folosit pentru Tomis. Amintim, de asemenea, că într-o inscripție datată după anul 167 este înregistrată la Adamclisi o vexilație alcătuită din militari ai legiunilor *I Italica Moesica* și *V Macedonica Dacica*⁴⁵. Apelativul Dacica arată clar că la acea dată *Legio V Macedonica* nu mai făcea parte din armata Moesiei Inferioare, ci se afla în Dacia, în noul sediu de la Potaissa, de unde contribuia, totuși, cu o parte din efectiv, la apărarea fostei sale provincii⁴⁶. Pentru *Legio I Italica*, apelativul *Moesica* era justificat de locul său de staționare, în Moesia, la Novae.

În cadrul reformei militare inițiate de Dioclețian (284—305), pentru apărarea Dobrogei — transformată într-o provincie aparte sub numele de „Scythia“ — au fost create două legiuni speciale : *Legio I Iovia* și *Legio II Herculea*. Prima dintre ele apare uneori în izvoarele istoriografice sau pe tegulele ștampilate și sub forma *Legio I Iovia Scythica*⁴⁷. Termenul „Scythica“ reprezintă al doilea cognomen al legiunii, împrumutat după numele provinciei nou create.

În ceea ce privește apelativul *Pont (ica)* întâlnit pe țigla și cărămida de la Izvoarele și care pare să fi fost determinat de sarcinile complexe — „pontice“ — dintr-o anumită perioadă, ale legiunii a XI-a Claudia, ca și de zona în care ea își manifesta autoritatea — la Pontul Euxin — acesta pare mai timpuriu decât al legiunii I Iovia.

După cum am văzut mai sus, deocamdată lipsesc elementele necesare încadrării cronologice precise a pieselor discutate. Totuși, absența patronimului *Claudia* și a apelativului *Pia Fidelis* ca și apropierea constatate, după forma cartușului, față de unele tipuri cunoscute de tegule, permit încadrarea largă a exemplarelor de la Izvoarele în a doua jumătate a secolului II sau în secolul III. Ea pare să se apropie, de asemenea, de data înregistrării în inscripția ce menționează vexilația de la Adamclisi, a apelativelor legiunilor *I Italica* și *V Macedonica*.

Pentru țigla și una dintre cărămizile de la Izvoarele s-ar putea propune, eventual, și o altă lectură : [*LEG (IO) XI PONT (IBUS)*]. În acest caz piesele cu legenda amintită ar fi fost confecționate de către un detașament al legiunii a XI-a Claudia staționat sau aflat în misiune

⁴⁴ CIL, III, 753 și 7492 ; I. Stoian, *Tomitana*, București, 1962, p. 133—135, nr. 39.

⁴⁵ CIL, III, 14433 ; Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 202, nr. 25 ; V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum : consideratii istorice*, București, 1912 (după BCMI, IV, 1911), p. 37.

⁴⁶ R. Vulpe, DID, II, 1968, p. 157 ; A. Aricescu, *op. cit.*, p. 46.

⁴⁷ Gh. Ștefan, *Dacia*, 7—8, 1937—1940, p. 401—425, fig. 12/1—5 ; idem, *Balcenia*, 7, 1944, 2, p. 344—348 ; idem, *Nouvelles études d'histoire*, I. București, 1955, p. 161—167 ; SCIV, 5, 1954, 1—2, p. 186, fig. 23 ; I. Barnea, DID, II, 1968, p. 371—372 ; A. Aricescu, *op. cit.*, p. 110—112.

temporară la *Pontes*⁴⁸ (Kostol, R. S. F. Jugoslavia) și care s-ar fi stabilit mai apoi la Sucidava — Izvoarele, păstrându-și încă numele anterior al localității de rezidență. Eventual, cărămizile și țiglele mai puteau fi confecționate de presupusa subunitate chiar la *Pontes*, de unde ar fi fost transportate apoi pe Dunăre, pînă la Sucidava — Izvoarele. Lecturi oarecum asemănătoare legate de localitatea *Pontes* au fost sugerate pentru unele cărămizi aparținînd legiunii a XIII-a Gemina, descoperite la Drobeta și Sucidava (Celei, jud. Gorj)⁴⁹, dar și acestea au fost contestate⁵⁰.

Pînă în prezent nu avem nici o știre despre prezența vreunei subunități a legiunii a XI-a Claudia la *Pontes*⁵¹, astfel încît lectura propusă mai sus este cu totul improbabilă. De asemenea nu avem nici o mărturie despre vreun eventual toponim *Pontes* în Dobrogea (poate chiar la Izvoarele sau în vecinătate), unde să fi fost confecționate piesele în discuție, toponim care ar fi fost preluat pe ștampile, ca în cazul castrelor Transmarisca și Candidiana⁵².

S-ar mai putea sugera, eventual, ca PONT (...) de pe cele două ștampile să reprezinte prescurtarea unui antroponim — PONT (...) — în genul numelor de meșteri apărute pe tegulele altor legiuni⁵³. Dar, după cum s-a arătat⁵⁴, pe ștampilele legiunii a XI-a Claudia, deși descoperite într-un număr relativ mare⁵⁵, nu a apărut pînă în prezent nici un nume de meșter, astfel încît și această motivație devine improbabilă.

În stadiul actual al informației considerăm că ștampilele prezentate ne fac cunoscut un apelativ nou al legiunii a XI-a Claudia, a cărui înregistrare pare să fi fost justificată de sarcinile sale complexe dintr-o perioadă a staționării în Dobrogea, sarcini ce priveau, probabil și unele sectoare din vecinătatea litoralului vest-pontic.

*
* * *

4. Fragment de țiglă ștampilată cu dimensiunile actuale de 9 cm (lungime), 7,5 cm (lățime) și 2,5 cm (grosimea inițială) — fig. 1/3 ; 3/3.

⁴⁸ Pentru *Pontes*, Cassius Dio, LXVIII, 13; Procopius, *De Aedif.*, IV, 6, 8—18; CIL, III, 1703; Hanslik, RE, X, Suppl., col. 1069; G. Forni, în *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane*, IV, fasc. 34—40, Roma, 1959—1962, p. 1268; TIR, L 34, 1968, p. 92; D. Tudor, *Oltenia romană*⁴, București, 1978, passim etc.

⁴⁹ D. Tudor, SCIV, 11, 1960, 2, p. 346, nr. 47; idem, *Oltenia romană*⁴, p. 98 (Drobeta) și 99 (Sucidava); Em. Popescu, *Inscripțiile din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976, p. 354, nr. 403.

⁵⁰ Inf. Crișan Mușeteanu.

⁵¹ *Supra*, n. 45, la care poate fi adăugată o foarte bogată bibliografie, ce apare în unele dintre lucrările citate.

⁵² Cr. Mușeteanu, M. Zahariade, D. Elefterescu, SMMIM, 12, 1979, p. 169—171, 13, 1980, p. 98—101.

⁵³ De exemplu ale legiunii a XIII-a Gemina; cf. V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane*, Cluj-Napoca, 1985, p. 167—173.

⁵⁴ Cr. Mușeteanu, M. Zahariade, D. Elefterescu, SMMIM, 12, 1979, p. 173.

⁵⁵ Autorii de mai sus au înregistrat pînă în anul 1960, 169 de cărămizi, țigle și olane ștampilate, cărora li se pot adăuga alte descoperiri ulterioare (cf. SMMIM, 13, p. 86—105 — catalog).

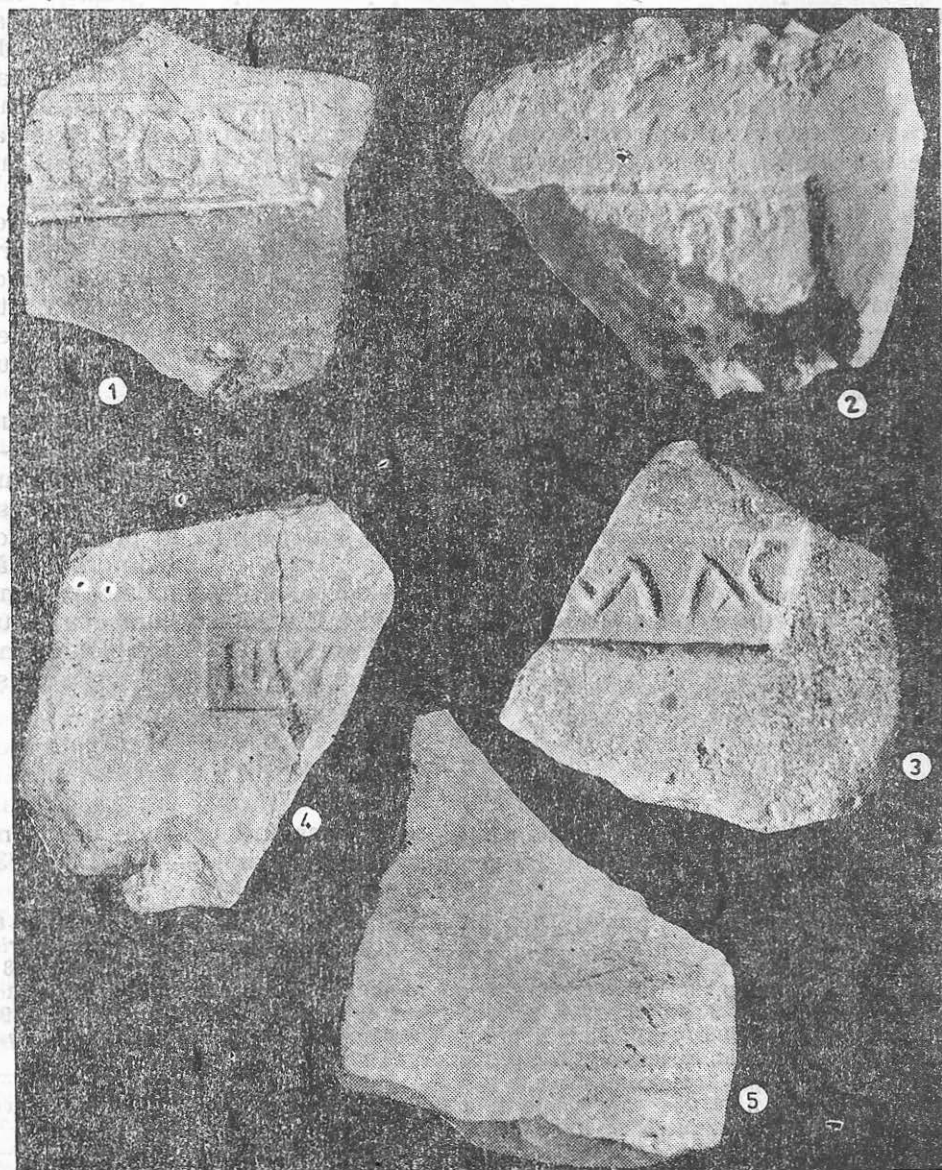

Fig. 3: 1, 2 — țiglă și cărămidă de la Izvoarele cu ștampila legiunii XI Pont(ica);
 1 — aflată în muzeul școlar din Canlia; 2 — descoperită în 1982; 3 — țiglă
 cu ștampila legiunii V — Macedonica, descoperită la Izvoarele, aflată în muzeul
 din Canlia.

Dimensiunile actuale ale ștampilei: $4,8 \times 2,7$ cm; înălțimea literelor 1,5 cm (fig. 1/3). Legenda: [LEG (IONIS) V] MAC (EDONICAE). Pastă maronie-roșcată, aspră, cu mult nisip alburiu și concrețiuni calcaroase în compoziție. Țigla se deosebește de cele mai multe materiale ceramice de construcție din zonă.

5. Fragment de țiglă ștampilată cu dimensiunile actuale de $14 \times 1,5 \times 3$ cm (gr. inițială — fig. 3/4). Dimensiunile actuale ale ștampilei: $5,5 \times 2,7$ cm; înălțimea literelor: 1,6 cm. (Fig. 2/1; 3/4). Legenda. LE [G] (IONIS) V M [AC] (EDONICAE). Pastă maronie-cărămizie cu mult nisip alburiu și concrețiuni calcaroase. Țigla, deși mai deschisă la culoare, prezintă o compoziție a pastei foarte asemănătoare exemplarului amintit mai sus, aflat la școala din Canlia. Provenind, probabil, din șarje diferite, ambele țigle puteau fi confecționate din argilă procurată dintr-un loc comun.

*
* * *

Se presupune că legiunea a V-a Macedonica a fost adusă în Moesia încă din timpul lui Augustus (30 î.e.n. — 14 e.n.)⁵⁶, dar în mod cert este atestată în această provincie sub Tiberiu (14—37 e.n.)⁵⁷. După ce între anii 62—71 pleacă în Orient, legiunea revine în Moesia și este cantonată la Oescus⁵⁸. În urma cuceririi Daciei această unitate a fost mutată în Dobrogea la Troëssmis⁵⁹, unde va rămîne pînă în anul 167, cînd Marcus Aurelius (161—180) o transferă la Potaissa⁶⁰, în Dacia. În anul 271, după retragerea lui Aurelian din Dacia, legiunea este readusă la Oescus⁶¹. Activitatea legiunii V Macedonica la Dunărea de Jos este bine cunoscută datorită izvoarelor literare, inscripțiilor lapidare și tegulare, care ne dau informații importante despre teritoriul supravegheat de ea.

S-a demonstrat că în timpul prezenței în Dobrogea, legiunea a controlat, de-a lungul Dunării, un teritoriu ce începea la sud cel puțin de la Capidava și ținea pînă la Noviodunum, cuprinzînd și unele fortificații din stînga Dunării⁶². În zona litorală a Dobrogei activitatea legiunii V Macedonica s-a materializat atît prin prezența unor militari activi, cît și prin ridicarea unor construcții⁶³. De asemenea, autoritatea

⁵⁶ B. Gerov, AAH, Budapesta, 15, 1967, p. 85—105.

⁵⁷ Tacitus, *Annales*, IV, 5, 3; ILS, 2231.

⁵⁸ B. Filov, *Klio*, 6, 1906, p. 74—77; R. Syme, *JRS*, 18, 1928; p. 41—55; R. Vulpe, *DID*, II, p. 61, n. 163.

⁵⁹ R. Syme, *loc. cit.*

⁶⁰ B. Filov, *loc. cit.*; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 155; A. Aricescu, *op. cit.*, p. 32—33.

⁶¹ B. Filov, *loc. cit.*; D. Tudor, *SCIV*, 11, 1963, 2, p. 335 și urm.

⁶² Em. Doruțiu-Boilă, *SCIV*, 23, 1972, 1, p. 45—62.

⁶³ Al. Suceveanu, *RRH*, 13, 1974, 2, p. 226; A. Aricescu, *loc. cit.*

ei s-a extins și asupra unor regiunii din nord-vestul Mării Negre⁶⁴. O inscripție de la Sacidava (dealul Musait, situat între Rasova și Dunăreni) a dovedit că raza de acțiune a legiunii cuprindea, într-o anumită perioadă și această așezare⁶⁵, aflată cu mult mai la sud de Capidava.

Descoperirea recentă a unui număr relativ mare de cărămizi ștampilate ale legiunii V Macedonica la Capidava⁶⁶ și Rasova (punctul „Pescărie“)⁶⁷ atestă odată mai mult faptul că teritoriul supravegheat de ea îngloba și aceste localități. Numărul ridicat de cărămizi care provin de la edificiile importante din cele două puncte, demonstrează că apariția materialului tegular nu este întâmplătoare, ci reflectă o activitate constructivă și o prezență reală a detașamentelor legiunii în așezările respective.

Existența unor subunități ale legiunii V Macedonica în anumite puncte de pe limesul dunărean a fost confirmată și de apariția în cele mai multe dintre ele a unor inscripții lapidare ori tegulare ale legiunii I Italica⁶⁸, despre care se cunoaște că i-a preluat, în parte, obligațiile de supraveghere ale părții de nord-est a Dobrogei și a unor regiuni din stînga Dunării, după mutarea ei în Dacia. În această situație se află și așezările amintite mai sus — Capidava⁶⁹, Rasova — „Pescărie“⁷⁰ și Sacidava⁷¹, unde au apărut dovezi ale prezenței legiunii I Italica, după ce tot aici fuseseră semnalate și cărămizi ștampilate ale legiunii V Macedonica. Este posibil ca toate așezările menționate să fi intrat la un moment, pe care nu-l putem stabili cu certitudine, în raza de activitate ori numai de responsabilitate strategică, a legiunii I Italica. S-ar putea presupune existența în cele trei așezări amintite a unor vexilații formate din detașamentele a două sau chiar ale tuturor celor trei legiuni care au fost cantonate în Dobrogea (Legio XI Claudia, Legio V Macedonica și Legio I Italica), deoarece în fiecare dintre ele

⁶⁴ P. Nicorescu, ED, II, 1924, p. 413—414; idem, ARMSI, s. III, t. 19 (1937), p. 218—220; idem, ARMSI, s. 3, t. 26 (1944), p. 501 și urm.; CIL, III, 14215⁴.

⁶⁵ C. Scorpan, în *Epigraphica*, București, 1977, p. 203—207, nr. 1; idem, *Pontica*, 9, 1977, p. 160—164.

⁶⁶ N. Cheluță-Georgescu, săpătură 1984—1985, circa 20 exemplare care provin, se pare, de la o singură construcție; informație de la autorul cercetărilor.

⁶⁷ Două exemplare, săpătură 1983—1985 Tr. Cliante, căruia îi datorăm și această informație.

⁶⁸ Em. Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, p. 53.

⁶⁹ O inscripție ridicată de un *optio* al legiunii I Italica (Em. Doruțiu-Boilă, *Inscripțiile din Scythia Minor*, V, București, 1980, p. 66, 67, nr. 41).

⁷⁰ Săpătură 1983—1985 Tr. Cliante.

⁷¹ C. Scorpan, *Limes Scythiae...*, BAR, 1980, p. 210.

⁷² La Capidava — tegule ale legiunii XI Claudia și legiunii V Macedonica, precum și inscripția amintită mai sus, referitoare la legiunea I Italica; la Rasova — „Pescărie“ — materiale tegulare ștampilate ale tuturor celor trei legiuni; la Sacidava — inscripție cu mențiunea legiunii V Macedonica și materiale tegulare ale legiunii XI Claudia și I. Italica.

s-au descoperit materiale arheologice certe⁷². Totuși, pînă la apariția unor dovezi de necontestat, este la fel de posibil ca detașamentele celor trei legiuni să fi fost cantonate succesiv în localitățile de mai sus.

În ceea ce privește țiglele de la Izvoarele, dată fiind apariția deocamdată numai a două exemplare, nu putem vorbi încă de extinderea teritoriului legiunii V Macedonica pînă aici, cu toate că așezarea se află la numai 20—22 km sud-sud vest de Sacidava. Descoperirea și-ar putea găsi explicația, eventual, în prezența la Sucidava a unei vexilații formate din detașamente ale mai multor legiuni, inclusiv ale legiunii V Macedonica, care putea avea atît sarcini militare, cît și de confecționare a unor materiale tegulare, ori obligații constructive propriu-zise. Pe de altă parte, nu excludem nici posibilitatea ca țiglele în discuție să nu reprezinte neapărat o dovadă a prezenței efective a unui detașament al acestei legiuni la Izvoarele. Ele puteau face parte la fel de bine și dintr-un lot de materiale de construcție confecționate într-o altă zonă de militarii legiunii, transportat apoi la Izvoarele-Sucidava, pentru ridicarea unor clădiri sau refacerea fortificațiilor.

Pînă în prezent nu există elemente suficiente care să permită încadrarea cronologică exactă a țiglelor în discuție. Deocamdată, nu avem nici un argument care să ne determine să le datăm în perioada timpurie de staționare a legiunii V Macedonica la Oescus, anterioară războaielor daco-romane. Mai probabil, piesele par să se dateze, la fel ca aproape întregul material tegular de acest tip din Dobrogea, din vremea prezenței unității la Troesmis. Această datare ar putea fi acceptată atît în ipoteza confecționării țiglelor, în cauză, la Sucidava-Izvoarele de către un detașament aflat aici în misiune independentă sau făcînd parte dintr-o vexilație multilegionară, cît și în cea a provenienței ei dintr-un alt centru de producție, aflat sub controlul direct al legiunii. În situațiile amintite țiglele s-ar data între începutul sec. II — 167 e.n. Totuși, în cazul în care au fost confecționate pe loc — la Izvoarele — de către o vexilație comună, formată din subunități ale mai multor legiuni, sau de o vexilație alcătuită numai din militarii legiunii în cauză, țiglele s-ar putea data și după anul 167 e.n., perioadă în care, așa cum s-a mai arătat⁷³, legiunea putea primi încă unele sarcini de apărare a fostei sale provincii, deși sediul său se mutase la Potaissa. În acest caz ar fi greu de presupus ca o subunitate rămasă pe loc pentru o vreme, sau numai detașată pe limesul scitic, să fi avut sarcini de confecționare și de utilizare a materialului tegular nu pentru trebuințe proprii ci pentru ridicarea unor construcții aflate în alte locuri. Dacă avem în vedere tipul de țiglă, deosebit ca pastă de cele mai multe materiale de construcție de acest fel din zonă, exemplarele pot să aparțină unui lot confecționat în altă parte, și adus la Sucidava-Izvoarele pentru nevoi constructive a căror natură nu o cunoaștem.

⁷³ *Supra*, notele 45 și 46.

IM ZUSAMMENHANG MIT EINIGEN BEI IZVOARELE
(KREIS KONSTANZA) AUFGEFUNDENEN GESTEMPELTEN TEGULAE

M. IRIMIA

Zusammenfassung

Der Verfasser beschreibt zwei in der Zone der römisch-byzantinischen Burg von Izvoarele (=Sucidava aus Scythia Minor) aufgefundenen gestempelte Dachziegel, die sich jetzt im Schulmuseum des Dorfes Canlia befinden, einen im Jahre 1982 und zwei im Jahre 1983, ebenfalls in der Zone der Burg von Izvoarele aufgefundenen Ziegelsteine.

Auf einer der zwei Dachziegel erscheint die Inschrift [LEG(IONIS)] XI PONT(ICA). auf dem im Jahre 1982 aufgefundenen Ziegelstein — [LEG(IONIS) XI] PONT(ICA). Auf einem der 1983 aufgefundenen Stücke ist der Stempel sehr fragmentär erhalten geblieben: [LE]G (IONIS){XI} ? Der Verfasser nimmt an, dass das neue Appellativum — PONTICA — auf die komplexen Aufträge der XI. Legion Claudia, in einer bestimmten Zeitspanne zurückzuführen ist, Aufträge, die sich sowohl auf das westpontische Ufer, als auch auf die Zone des Pontus Euxinus beziehen, wo die Legion ihre Autorität ausübte.

Das neue Appellativum scheint ungewöhnlich. Es kommt auf einer Inschrift vor, aber hinsichtlich der Stadt Tomis benützt. In einer anderen Inschrift ist die I. Legion Italica als *Moesica* und die V. Legion Macedonica als *Dacica* genannt. Sowohl in den historiographischen Quellen als auch auf den gestempelten Ziegelsteinen wird die I. Legion Iovis als *Scythica* erwähnt.

Der Verfasser gibt auch andere Interpretationsvarianten der Abkürzung PONT... an und stellt fest, dass diese, hinsichtlich der zwei Stempel, unwahrscheinlich sind.

Die Dachziegel und der Ziegelstein von Izvoarele scheinen der zweiten Hälfte des 2. Jh. oder des 3. Jh. u.Z. anzugehören.

Auf der zweiten Ziegel von Izvoarele, die sich im Schulmuseum von Canlia befindet, erscheint [LEG(IONIS)] V MAC(EDONICAE). Auf einem anderen im Jahre 1983 aufgefundenen Ziegelstein ist der Stempel erhalten geblieben: LE[G](IONIS) V M[AC](EDONICAE). Dank einiger neueren Funde von gestempelten Ziegelsteinen und Dachziegeln zieht der Verfasser die Schlussfolgerung, dass zum Gebiet, das sich unter der strategischen Aufsicht der V. Legion Macedonica befand, auch einige Punkte südlich von Capidava dazuzuzählen sind, wie Rasova (Punkt „Pescărie“) und Sacidava (Musait-Hügel).

Aber hinsichtlich der Dachziegel von Izvoarele, der alleinstehend aufgefunden wurde, kann man nicht von einer Ausdehnung des Territoriums der V. Legion Macedonica sprechen. Ihr Auffinden kann eventuell dank eines Detachementwechsels mehrerer Legionen, einschliesslich der V. Legion Macedonica, erklärt werden.

Wenn wir den Ziegeltyp durch seine besondere Pastenzusammensetzung untersuchen, so folgern wir, dass dieser im Vergleich zu den anderen, für diese Zone charakteristisch, von den Soldaten der Legion anderswo verfertigt und von diesen hierher nach Izvoarele gebracht wurde, um Gebäude oder Festungen wiederaufzubauen. Chronologisch betrachtet, werden die Dachziegel wahrscheinlich in die Zeit der Anwesenheit der V. Legion Macedonica in Troesmis zwischen Anfang des 2. Jh. und dem Jahre 167 u.Z. eingeschrieben.